

В.В. Величко

ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ КИТАЇ

Модель регіонального устрою (як адміністративного, так і економічного) розвивалася у рамках дихотомії „центр – регіони” (чи центр і місця, центр і периферія тощо) і становила важливий компонент будь-яких середньовічних реформ, „відновлення”, „врегулювання” державного життя на шляху до стабілізації внутрішньополітичної ситуації та розвитку економіки.

Процес становлення моделі тривав протягом середньовічної історії Китаю, зафіксованої в письмових джерелах (передусім династійні історії – *ши* – та місцеві хроніки – *діфан чжи*).

З часу повалення Ханської династії наприкінці II століття н.е. китайська держава й суспільство зазнали розколу, що продовжувався майже чотири століття, спочатку у межах держав Вей, Шу та У («Трицарства»), а згодом держав Цзінь (Західної і Східної), Північних та Південних династій, і нарешті – найбільшої роздробленості за часів «п'яти племен та шістнадцяти держав» – у *ху шиліу го*.

У післяханський-передсуйський період економіка згаданих міні- і квазідержав зазнала виразної детоваризації, а обмін – демонетизації, відбувалося повернення до натурального, замкненого у межах регіонів господарства. До того ж до мінімуму було скорочено зовнішню торгівлю, яка здебільшого орієнтувалася на кочівників-киданів та східних тюрків.

В окремі періоди (передусім Тан та Сун) економіка країни характеризувалася динамічними темпами зростання, передовим технічним рівнем виробництва, майстерністю ремісників і високих споживчих властивостей виробленої ними продукції.

Поступово, шляхом воєн, а також інших методів насильницького чи добровільного приєднання, до складу Китаю увійшли території нинішнього Сходу, Південного Сходу та Південного Заходу країни. Час-

тина з них була безлюдною, частина – заселена некитайськими народами чи народностями.

Розвиток товарно-грошових відносин, зростання приватного ремісничого бізнесу наприкінці Ханської династії обумовили виникнення міжобласної торгівлі та зростання числа великих оптових ярмарків. Найбільші ремісничо-торгові центри у період Пізньої Хань виникли у регіоні середньої та нижньої течії р. Хуанхе та Хуайхе (Чанань, Лоян, Ханьдань, Ліньцзи, Яньді та ін). До того ж була поступово створена мережа поштових шляхів та судноплавних каналів.

Проте з розвалом централізованої імперії Хань та через спричинену нею тривалу політичну нестабільність розвиток зазначених регіонів і центрів загальмувався.

Міжусобні війни та навала кочівників на Північний Китай викликали масову міграцію населення у південні та центральні райони країни, і Північ втратила значення найбільш розвинутого регіону. Натомість отримали потужний імпульс розвитку райони дельти р. Янцзи та провінція Сичуань. Вже у V столітті ці райони не поступалися колись розвинутому Північному Китаю. Великі торгові та ремісничі центри перемістилися до Нанкіна, Янчжоу та інших міст Півдня і Центру країни.

Об'єднання Китаю у період Суйської династії (581–618 рр.) справило позитивний вплив на динаміку становлення моделі територіального устрою. У складі відновленої імперії нараховувалося загалом 211 областей, 508 округів, 1124 повіти.

Така кількість органів територіального управління обумовила необхідність призначення й утримання численного корпусу місцевих чиновників. Це дало підстави навіть в офіційній хроніці Суйської держави відобразити думку одного з політичних діячів про те, що в імперії „народу замало, а чиновників забагато, на десять овець –

дев'ять скотарів"¹. Тому за часів імператора Цзяньчжи (627–649 рр.) наступної Танської династії чисельність областей та округів було значно скорочено – відповідно до 75 та 175².

Обумовлене політичними чинниками формування моделі нового територіально-адміністративного устрою та фактичні зміни у районуванні сприяли суйським державотворцям у продовженні такої регіональної політики, яка відповідала новим політичним реаліям, їхнім політичним амбіціям об'єднати країну.

Становлення територіально-адміністративного устрою, зокрема районування Суйської держави, заклало основу розвитку впродовж наступної Танської епохи таких засад регіональної політики, які б відповідали новим політичним реаліям (подальше розширення території, зміцнення влади центру, економічний розвиток, зовнішня експансія тощо).

Справа в тому, що відтворена централізована імперія, хоча й на короткий час, забезпечила консолідованість, чітку ієрархію та прийнятне для усіх правителів ідеологічне єднання. Суйські імператори доклали багато зусиль для об'єднання країни та створення для цього правової й матеріальної основи, передусім повернення у державну власність землі.

Найбільш знаковим, після вирішення земельного питання, елементом їхньої регіональної політики було реформування надільної системи. Очевидно, це було викликано політичними причинами, зокрема пошуком економічних важелів для позбавлення влади реальних чи потенційних сепаратистів та намаганням відновити централізований характер регіонального управління.

Водночас, зберігши приватну власність на землю більшості аристократів та інших лояльних до центру місцевих володарів, держава масово наділяла землю середнє та дрібне чиновництво у відповідності до присвоєних рангів. У системі землекористування, крім полів державних поселень – *тунь тянь* – та приватних землеволодінь – *си тянь*, було запроваджено наділи у вигляді посадових земель – *чжи*

тянь – та землі різних офіційних установ – *гун цзе тянь*.

Отримавши землю, чиновництво вступило в орендні відносини із податним населенням, реалізуючи принцип годування – *ян*. Земельна рента-податок на його користь складалася від надходжень (в основному зерна) від орендарів державних земель. Слід підкреслити, що, незважаючи на державну власність на надану землю, чиновництво користувалося нею як приватною, за винятком права відчуження (хоча мали місце й випадки купівлі-продажу).

Оподаткування селян зерновим податком доповнювалося справлянням на користь влади промислового податку ремісниками та купецтвом.

У свою чергу, функціонування податкової машини у державному масштабі уможливило відродження ролі і значення адміністративного центру – м. Чанань, що супроводжувалося зростанням інших міст – Ханчжоу, Янчжоу, Сучжоу, Гуанчжоу, Тайюаня та ін.

Певних змін зазнала успадкована від Ханської епохи модель адміністративно-територіальної структури.

Найбільших перемін зазнав її вищий рівень. Імператором Ян Цзенем у 584 р. було ліквідовано низку округів-*цзюнів* і впроваджено області-*чжоу*. Ліквідація округів мала адресний й виразно політичний характер, адже завдяки цьому маневру від влади була відсторонена значна кількість чиновництва, у свідомості якого панували ідеї сепаратизму, місництва, пошуку шляхів здобуття незалежності або напівзалежності від імперського центру.

До того ж термін перебування на державній службі діючих місцевих чиновників було скорочено, їм заборонялося передавати владу нащадкам (синам) чи батькам, була ліквідована традиційна система добору старшими чиновниками своїх підлеглих, впроваджено іспити на вчені ступені, які відкривали шлях до чиновницької кар'єри.

Слід відзначити досягнення Суйського імператора Ян Гуана, який спромігся вивести з компетенції *цзини* привілей мати

зброю, тобто “владу зброї” – *уцюань*. Хоча *циши* продовжували носити військові звання, але завдяки наполегливій, тривалій внутрішньополітичній боротьбі імператору вдалося сконцентрувати військову владу, залишивши *циши* культурні функції, тобто культурну владу – *веньцюань*.

Та й сама військова модель управління була реформована. Імператор скасував військові системи у *чжоу*. Відомо, що вони служили місцевим правителям – *циши* та *чжухоу* – і завжди були загрозою центральній, імператорській владі. Природно, що вони вже не могли бути оплотом влади *цеші* та *чжухоу* і підпорядковувалися центральній владі.

Замість озброєних формувань в округах були встановлені центральні командування – *цзунгуаньфу*, наприклад на території південніше р. Янцзи. Загалом, із 36 територіальних (у межах округів) командувань залишилося 18, які набули міжрегіонального характеру.

Політична ініціатива імператора Ян Гуана унеможливила не тільки організацію заколотів, а й збройних виступів *циши* проти влади центру.

Одним з ідеологічних винаходів Ян Гуана була теза про поєднання твердого і сильного – *цян лі* – панування з м'яким і благородним – *хуайжоу* – правлінням. У бойових діях Ян Гуан виявляв *цян лі*, під час дипломатичних переговорів – *хуайжоу*.

Так, щоб об'єднати країну, Ян Гуан був змушений силою приборкати свого брата – Ян Ляна, особисто очолити похід з метою встановлення центрального правління в округах, які були на боці Ян Ляна. Ця та інші акції *цян лі* Ян Гуан використав для приборкання місцевих володарів. Згодом Ян Лян, отримавши урок, виступав на боці свого брата-імператора. Загалом у реєстрі територій, повернутих у владне лоно центру, налічувалося понад 50 округів³.

Слід зазначити, що керівники *чжоу* і начальники повітів призначалися імператором безпосередньо. Частина зазначених посад займали урядові чиновники, частину – спадкоємні *циши* та *чжухоу*.

Урядові чиновники на місцях усе наочніше уособлювали собою центральну владу. Тому в разі хабарництва та інших зловживань владою невдоволення народних мас було спрямоване не стільки проти конкретної особи, скільки проти влади, яка їх призначала.

Як виявилось, “м'яке та благородне” було також характерне для особистості Ян Гуана як культурної, освіченої людини. Для суйських правителів м'якість була досить незвичною рисою їхніх характерів, оскільки попередники Ян Гуана мали риси “селянських дикунів” і славилися жорстокістю.

Метод “м'якого та благородного” у політиці Ян Гуана знайшов матеріальне втілення у будівництві, в міру матеріальних можливостей Суйської держави, культурних закладів, сховищ реліквій, різноманітних культових споруд (буддійських храмів, кумирень, бібліотек буддійської літератури тощо).

Така політика, особливо на Півдні Китаю, де проблема зміцнення влади центру стояла більш гостро, можливо, була ефективнішою, ніж збройні придушення сепаратистів. Врешті-решт, під час правління Ян Гуана владні засади Суйської держави зміцнилися, чим були створені передумови для переходу від децентралізації до зміцнення влади центру.

Упродовж короткого терміну правління Суйської династії (37 років) почали активно розвиватися як ремесла, так і аграрна сфера. Посівні площі та чисельність населення значно зросли, проте повені та політична нестабільність не сприяли закріпленню зрушень у територіальній організації господарства.

Танська епоха у регіональній політиці вважається непересічним в її історії періодом, коли вона оформилася у цілісний напрямок внутрішньої та зовнішньої політики і була зруйнована лише в ході подальших політичних катаклізмів.

У VIII–X століттях еволюція моделі територіального устрою проходила на тлі нерівномірного розвитку господарства. У той час як у Північному Китаї спостерігався застій, у Південному (дельта р. Янцзи,

провінція Чжецзян) тривало становлення інтенсивного сільського господарства (землеробство, шовківництво, чайне господарство), велися активні водогосподарські роботи, іригація та зрошування⁴.

Проте, у процесі стабілізації обстановки на Півночі, відповідні регіони поверталися у „лоно” Китаю. Так, у Танський період до Китаю відійшла велика частина території нинішнього Північного Заходу.

Наприкінці VI – на початку VII століття були досягнуті успіхи у розвитку міського та сільського господарства. Так, площі орних земель за цей період зросли майже втричі. Становленню міст сприяла політика танських імператорів: надання селянам “промислових” земельних ділянок у “довічне” користування стимулювало розвиток промислів та насадження технічних культур, а побудова Великого каналу зміцнила зв’язки столиці і великих міст із периферією⁵.

Проте нерівномірне розміщення сільського господарства протягом VIII–X століть майже не змінилося, оскільки у Північному Китаї продовжувала панувати політична нестабільність.

Водночас шляхом воєн, а також інших методів насильницького чи добровільного приєднання до складу Танської імперії увійшли нові території нинішнього Сходу, Південного Сходу та Південного Заходу країни. Частина з них була безлюдною, частина заселена некітайськими народами і народностями.

У Юанський період до власне Китаю відійшли території на Півночі (північніше Великої китайської стіни), у Цінський – Північного Сходу⁶.

Реформа моделі регіональної економіки Сунської доби стала зрозумілою завдяки наявності джерел, які становлять міцну основу історико-регіонального дослідження. Вважається, що найбільш досліджені місцеві хроніки – *діфан чжи*, які доводять, що за панування Сунів регіональна політика була важливим в її історії періодом, коли вона оформилася у цілісний напрямок внутрішньої та (частково) зовнішньої політики⁷.

З об’єднанням Китаю у Сунський період (960–1279 рр.), особливо у X–XII століттях, сільське господарство розвивалося більш рівномірно. Згідно з реформами Ван Аньши (1068–1085 рр.) площі зрошувальних земель значно зросли, селянам була надана матеріальна допомога, швидко просувалася іригація земель.

Значно суттєвішими були зміни в адміністративно-територіальній організації міст, своєрідній підмоделі територіального управління на мікрорівні.

У період до реформ Ван Аньши (тобто до XI століття) міста ділилися на адміністративні райони і квартали, а держава здійснювала контроль над усіма тамтешніми формами торгівлі та ремесел. Це було обумовлено необхідністю забезпечення централізованого управління містами з боку держави.

Завдяки проведенню реформ Вань Аньши система кварталів, що проіснувала до середини XI століття, була ліквідована. Натомість введені райони – *сян*, які являли собою угруповання вулиць і провулків. Якщо у рамках кварталів ринки мали чітко встановлені кордони, то у *сянах* торівля велася на вулицях і провулках. Проте не йшлося про лібералізацію міського життя чи міське самоврядування.

Завдяки системі кругової поруки – *баоцзя* – та складанню списків усіх городян з їхнім поділом на постійних та тимчасових міських мешканців чиновники районів повністю контролювали ситуацію у місті. Не менш чіткою і централізованою була й система обліку платників податків.

У період Сунської династії, зокрема в XI столітті, на центри найбільшої економічної активності перетворилися приморські провінції Півдня та Сходу, передусім Гуандун, Фуцзянь та Шаньдун. Водночас поступово занепало господарство північно-західної провінції Шеньсі, яке відіграло роль економічного центру доби Давнини та початку Середньовіччя.

Значний внесок у забезпечення цього зрушення у розміщенні виробництва зробили торговельні зв’язки Півдня з Індією та арабськими країнами, а Сходу Китаю – з Японією та Кореєю.

Кілька економічних районів утворилися на Крайньому Півдні, передусім у дельті р. Чжуцзян, та на Сході – на узбережжі провінції Чжецзян та у дельті р. Янцзи.

В економічних районах дельт р. Янцзи та р. Чжуцзян провідною товарною галуззю було виробництво рису, яке забезпечувало розширене відтворення регіонального продукту та задовольняло потреби зовнішньої торгівлі.

Водночас провінція Фуцзянь перетворилася на експортера чаю та харчової солі, Чжецзян – риби, район Лянху – шовкових тканин, Цзянсі та Цзянсу – порцеляни, Гуандун та Гуансі – тканин із конопель, Чжецзян та Цзянсу – паперу. Практично в усіх портах Південного Сходу було розвинене суднобудування⁸.

Помітно поживалися міжобласні торгові обміни, чому в XI–XII століттях сприяла практика надання купцям права безмитного провозу товарів через внутрішні митні пости. Крім зростання чисельності ринків та масштабів ринкових операцій, було започатковано спеціалізовані ринки (зернові, шовкові, соляні, ринки торгівлі виробами із заліза, вугільні ринки тощо). В одному з найрозвиненіших торгових центрів – Ханчжоу – кількість ринків сягнула понад два десятки⁹.

На Сунський період припадає вірогідне прискорення руху не тільки до політичної, а й до економічної єдності країни, відродження і значного розповсюдження товарно-грошових відносин, інфраструктурне будівництво. Сформувалися й економічні райони – провінція Сичуань, дельта р. Янцзи, дельта р. Чжуцзян, провінціальні аграрні комплекси Фуцзяні, Чжецзяна, Хунані, Цзянсі тощо.

На нових територіях Центру, Заходу та Південного Сходу розпочалися процеси урбанізації – утворилися міста з чисельністю мешканців 100–300 чол. (Учан, Чанша, Ченду, Фучжоу й Цюаньчжоу) та протоміста – посади *чжень* (населення – декілька тисяч чол.). У *чженях* склалися ринки та сезонні ремісничо-торгові ярмарки.

За часів династії Юань, передусім у XIII ст., були створені річкові та морські

шляхи, які з'єднали Південь і Північ Китаю. Монгольські завойовники створили цілну мережу сухопутних доріг, які сполучали столицю практично з усіма регіонами країни.

Завдяки переважно аграрному характеру китайської економіки новітнього часу її територіальна структура залежала від рівня розвитку аграрного сектору, який, у свою чергу, залежав від природно-кліматичних умов.

Природні умови для землеробства на Півночі країни виявилися менш сприятливими, ніж на Півдні, тому північний „пшеничний пояс” мав меншу продуктивність, ніж район зрошувального рисосіяння Півдня. Певним чином це відбивалося й на рівні добробуту основної маси населення – селянської.

Відмінності сформувалися не тільки між Північчю та Півднем, а й між Сходом і Заходом. Крім природного характеру (рівнинний Схід з вологим кліматом та гірський Захід – із посушливим), вони мали й чисто економічний: на тлі домінуючого натурального та напівнатурального господарства Заходу розвиток ринкових відносин був вищим на Сході, особливо у приморських районах.

Саме поширення товарно-грошових відносин вважається чинником випереджаючого розвитку приморських провінцій, особливо таких, як Цзянсу та Чжецзян, та, загалом, у Цзяннані – макрорегіоні, що розташований південніше р. Янцзи.

Зрушення в економіці Цзяннані були спричинені випереджаючим розвитком мануфактурного та ремісницького виробництва, промислів селян, а також виробництва технічних культур (шовку-сирцю, чайного листу та бавовни).

Хоча регіональна модель була успадкована від давнього Китаю, проте із часом вона зазнала чергових змін. Вони залежали від конкретно-історичних умов і відбувалися шляхом вибору необхідного для справляння владних функцій центру своєрідного „пакету” територіально-адміністративної вертикалі. Так, під час правління Суйської і Танської династій вертикаль була представлена областями –

чжоу – та округами – *цзюнь* (які періодично скасовувалися чи відновлювалися як таксономічні одиниці вищого та високого рівня) та нижчим місцевим рівнем регіонального управління – повітами – *сянь*.

Проте залежно від політичних чинників (політична стабільність, лояльність місцевих чиновників центру, їхнє ставлення до регіональних владних структур), конкретних умов господарювання (потенціал економіки, її територіальна структура, умови господарювання) та життєдіяльності (конкретні природні та демографічні умови) того чи іншого регіону модель регіональної структури була приречена на подальші зміни.

Так, за часів наступників Танського імператора Цзяньчжи кількість областей і округів знову значно збільшилася. Виходячи з того, що така велика кількість регіонів у безпосередньому підпорядкуванні центру не дозволяла йому здійснювати ефективне регіональне управління, влада запровадила невідомий раніше таксон найвищого рівня – *дао*. Кордони новоутворених *дао* значною мірою збігалися з природними кордонами – річками та гірськими хребтами. Спочатку було створено десять *дао*, у тому числі Хенань, Гуаньней, Хебей, Хедун, Цзяннань, Хуайнань, Цзяньнань, Шаньнань, Ліннань, Цзяньнань та інші. Надалі кількість *дао* була збільшена до 15, а за часів Сунської династії – до 23. При цьому округи *цзюнь* було поступово виведено з ужитку, і таким чином система регіонального управління залишилася 3-ступеневою.

Через політичні та економічні чинники (панування іноземної династії, її ставлення до регіональних влад та відповідно до конкретних умов господарювання, зруйнована економіка Півночі та процвітаюче господарство Півдня) у відповідний спосіб адміністративно-економічний поділ було трансформовано у період династії Юань. Зокрема, було введено новий, найвищий територіальний рівень районування – адміністративна провінція – *сін шен*. Натомість *дао* як одиниця територіального поділу була скасована, а замість неї введені нові одиниці – *лу*. При цьому кількість ступенів територіально-адміністративної

ієрархії збільшилася на один ступінь: *сін шен – лу – чжоу – сянь*.

Модель регіонального управління на початку Мінського періоду (1368–1644 рр.) успадкувала риси, притаманні зазначеній моделі впродовж правління попередньої Юанської династії. Проте вона була також трансформована з урахуванням поступової централізації управління.

Система регіонального управління Юанської, іноземного походження, династії відповідала потребам і менталітету кочовиків-монголів Півночі і була спрямована на завоювання Півдня. Сунська ж династія була заснована ханцями Півдня і спрямована на повернення Півночі у лоно китайської цивілізації¹⁰.

Тому вже перший Мінський імператор Чжу Юаньчжан ліквідував адміністративні провінції – *сіншен*, утворивши натомість 12 округів – *фу*¹¹. Проте адміністративні кордони округів не зазнали істотних змін, тому в неофіційному обігу вони все ще мали назву *сіншен*.

Нововведенням реформованої моделі було й створення навколо столиці району центрального підпорядкування – *чжилі*¹². З огляду на матеріальні потреби держави та імперського дому район *чжилі* посідав осяжну територію, яка дорівнювала двом округам (у межах нинішніх провінцій Цзянсу та Аньхой).

Слід зазначити, що у Мінський період районування було фактором колонізації, про що свідчить створення 1407 року у південно-східній частині Індокитайського півострова на некитайських землях китайського округу-*фу* Аньнань (нині територія В'єтнаму).

Крім того, з огляду на необхідність управління незаселеними прикордонними районами на Півночі, Північному Заході та Північному Сході (в тому числі на території нинішніх Хабаровського та Приморського країв РФ) було утворено 16 військових округів – *дуси*. У зв'язку з тим що військовопоселенців – *цзюньху* – було набагато більше, ніж цивільних, влада округів-*фу* фактично перебувала у командувачів округів – *дуси*.

Оподаткування (у розрахунку на зерно) було важливим чинником економічного районування. Так, залежно від кількості зернового податку, що збирався протягом року, округи-*фу* ділилися на великі (якщо маса оподаткування перевищувала 200 тис. *ши* (одиниця об'єму *ши* = 100 л)), середні (100–200 тис. *ши*) та малі (до 100 тис.).

У той же час зростання кількості і потенціалу міст, особливо у приморських та південних районах Мінського Китаю, не позначилося адекватним чином на економічному районуванні. Міста – *чен* – були адміністративно-політичними центрами, де містилися органи управління відповідними округами (пізніше губернаторствами). Адміністративний ранг оточуючих *чени* посадів – *чжень* – був нижчим за сільський повіт – *сянь*, хоча у *чженях* мешкали десятки, а інколи й 1–2 сотні тисяч жителів (набагато більше, ніж у *бургах* чи *градах* середньовічної Європи).

Упродовж Мінської династії у розвинених округах Східного та Південно-Східного Китаю муніципальні господарства значно посилилися економічно, перетворившись на торгово-ремісничі центри імперії.

Проте їхня міць, незважаючи на їхню роль в економіці держави, не впливала на присвоєні їм таксономічні ранги. Так, один з найбільших у Китаї торгово-ремісницьких центрів – Цзіндечжень (провінція Цзянсі) аж до XIX століття не мав навіть статусу міста – *чена*¹³.

Міста, попри розвинену економіку, що базувалася й на товарно-грошових відносинах, та численне населення, слабко впливали на оточуючі їх сільські райони

і не набули належної, пропорційної їхній економічній ролі, політичної ваги.

В умовах централізованої держави та її власності на міську землю було неможливо вести мову про самостійність муніципалітетів чи принаймні якісь свободи з арсеналу Магдебурзького права у середньовічній Європі.

Сільські повіти були структуровані чіткіше, залежно від маси сплачуваних зерном податків, серед яких були великі, якщо податкова маса становила від 60 до 100 тис. *ши*, середні (30–60 тис. *ши*) та малі (менше 30 тис. *ши*).

Наприкінці правління Мінської династії кількість округів-*фу* та їм рівних таксонів зросла майже вдв'ятеро, до 159, що, для зручності політико-адміністративного управління регіонами, змусило ввести нові одиниці найвищого рангу – губернаторства – *сюньфу* та *цзунду*. Починаючи з правління імператора Сюаньде (1426–1435 рр.), було створено інститут губернаторів, які направлялися до регіонів, де згодом й були створені губернаторства.

За часів імператора Ваньлі (1573–1620 рр.) губернаторства значно зміцнилися з інституційної точки зору, забезпечуючи централізований характер імперської влади.

Таким чином, у добу Середньовіччя модель регіонального управління та районування в Китаї пройшла тривалий період еволюції та реформування, перебуваючи у взаємозв'язку та діалектичній взаємодії з політичними, економічними та природними чинниками. Нині вона становить історичне підґрунтя та специфіку сучасних процесів у регіональній економіці Китаю.

¹ Ян Шансі лечжуань (Біографія Ян Шансі) // Суй шу (Книга Суй). – Пекін: Гудай веньсюе чубаньше, 1989. – Цзюань (сувій) 46.

² Діфан чжи (Місцеві записи) // Цзю Таншу (Книга Старої династії Тан). – Пекін: Гудай веньсюе чубаньше, 1989. – Цзюань (сувій) 4.

³ Бень цзі (Основні записи) // Суй шу (Книга Суй). – Пекін: Гудай веньсюе чубаньше, 1989. – Цзюань (сувій) 6.

⁴ Производительные силы и социальные проблемы старого Китая. Сборник статей. – М.: Наука, 1984. – С. 25.

⁵ *Фань Веньлань*. Чжунго тунши цзяньбянь (Коротка загальна історія Китаю). 3-тє видання, виправлене. – Пекін: Женьмін чубаньше, 1965. – Том. 2. – С. 58–59.

⁶ *Фань Венлянь*. Чжунго тунши цзяньбянь (Коротка загальна історія Китаю). 3-тє видання, виправлене. – Пекін: Женьмін чубаньше, 1965. – Том. 2. – С. 58–59.

⁷ *Чен Міншєн*. Сун дай цюйюй цзінцзі (Регіональна економіка Сунської епохи). – Чженчжоу: Хєнань дасює чубаньше, 1992. – С. 3.

⁸ *Чжан Цзяцзюй*. Лян Сун цзінцзі чжунсінь де наньї (Переміщення центрів економіки в період обох династій Сун на південь). – Ухань: Ухань дасює чубаньше, 1957. – С. 19.

⁹ *Стужина Э.П.* Китайский город XI–XIII вв. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1979. – С. 79.

¹⁰ Чжунго чженцюй ділі (Географія адміністративних районів Китаю) / За редакцією Лю Цюньде. – Пекін: Кєсює чубаньше, 1999. – С. 104.

¹¹ *Колодко С.А.* Китайсько-український словник. – К.: Консультант, 2004. – С. 232.

¹² *Мудров Б.Г.* Китайско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – С. 332.

¹³ *Стужина Э.П.* Китайский город 11–13 вв.: экономическая и социальная жизнь. – М.: Наука, 1979. – С. 93.